

Magnateria – specyfika litewska

Badacze zajmujący się społeczeństwem Rzeczypospolitej doby nowożytnej bardzo często piszą o magnaterii nie definiując, co mają na myśli. Wydaje się to być dla nich naturalne, iż potrafią łatwo wydzielić tę grupę ze stanu szlacheckiego. Z pewnością w bardzo wielu przypadkach mają rację, zwłaszcza gdy zajmują się rodzinami w powszechnym odczuciu do warstwy magnackiej należącymi, jak np. Czartoryscy, Lubomirscy, Leszczyńscy, Ostrogscy, Radziwiłłowie, Sapiehowie, Wiśniowieccy, Zasławscy, Zbarascy. Ogromna już literatura poświęcona magnaterii, na co wpływ ma swoista „moda” na nią, związana z odreagowaniem na wieloletnie zaniedbania wynikłe z obowiązującej ideologii okresu słusznie minionego, pozwala dość precyzyjnie wyodrębnić warstwę magnacką w oparciu głównie o kryteria zaproponowane ponad 40 lat temu przez Adama Kerstena¹. Na ułomności tej klasyfikacji zwrócił swego czasu uwagę Henryk Litwin, ale swe rozważania ograniczył do obszaru Wielko- i Małopolski². Wielkopolski dotyczyły też ważne studia i co za tym idzie, nowe ustalenia, korygujące Kerstenowe definicje, Edwarda Opalińskiego³. Już Włodzimierz Dworzaczek zauważył, iż istotny wpływ na rozwój warstwy magnackiej miało przyłącze-

¹ A. Kersten, *Warstwa magnacka – kryterium przynależności*, w: *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. W. Czaplinski, A. Kersten, *Referaty XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu. Sympozjum 12*, Toruń 1974; tenże, *Les magnats – élite de la société nobiliaire*, „Acta Poloniae Historica”, t. XXXVI, 1977, s. 119–133.

² H. Litwin, *Magnateria polska 1454–1648. Kształtowanie się stanu*, „PH”, t. 74, 1983, z. 3, s. 451–468.

³ E. Opaliński, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981; tenże, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III Wazy. Podstawy karier*, Warszawa 2007.

nie do Korony Polskiej ziem ruskich w 1569 r.⁴ Wciąż jednak zjawisko istnienia i funkcjonowania magnaterii sytuuje się w rozważaniach przede wszystkim w odniesieniu do Korony Polskiej, choć oczywiście powstało wiele prac zajmujących się magnaterią Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵, jednak bez jej społecznego, ekonomicznego i politycznego kontekstu genezy. Wiele lat temu zwrócił już uwagę na to Henryk Lulewicz w kapitalnym studium o elicie polityczno-społecznej Litwy końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku⁶. Kontrowersje definicyjne i rozbieżności w ocenach skłoniły część badaczy do unikania terminu magnateria, wprowadzając w to miejsce elitę polityczno-społeczną, która jednak również jest wieloznaczna i nie może zastąpić pojęcia magnateria. Mimo wszystko ono zdecydowanie bardziej uwypukla stan posiadania majątkowego (magnat = wielki posiadacz ziemski) danej rodziny lub osoby i wcale nie musi odpowiadać warunkom sformułowanym swego czasu przez Kerstena.

Wielkie Księstwo Litewskie weszło w unię z Koroną Polską w 1569 r. z żywą jeszcze pamięcią funkcjonowania w ramach stanu uprzywilejowanego warstwy wydzielonej prawnie, o specjalnym statusie społecznym, politycznym i ekonomicznym. Owa warstwa też zresztą nie była jednolita wewnętrznie, gdyż dzieliła się na zdecydowanie bardziej „pieszczonych” przez władców tzw. panów (panów rady) i – od czasów Witolda – zwalczanych, sukcesywnie pozbawianych znaczenia i potęgi ekonomicznej kniaziów (zwłaszcza udzielnych). Nie ulega jednak wątpliwości, iż to panowie i kniaziowie byli górną warstwą społeczeństwa szlacheckiego państwa litewskiego, o realnym, niekiedy bardzo dużym wpływie na jego funkcjonowanie i politykę, co głównie przejawiało się przez uczestnictwo w tzw. radzie panów, organie doradczym wielkiego księcia, ale od 1492 r. też kontrolnym, ustawodawczym i sądowym⁷.

Jerzy Suchocki udowodnił wyodrębnienie się warstwy panów o ustalonych kryteriach przynależności w latach 30. XV wieku. Rada panów jako instytucja ukształtowała się ostatecznie za panowania Kazimierza Jagiellończyka i w swym węższym zakresie miała urzędniczy charakter, choć jej skład zależał

⁴ W. Dworzaczek, *Uwagi o genezie magnaterii*, w: *Magnateria polska jako warstwa...*, s. 4–5.

⁵ U. Augustyniak, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „KH”, R. 109, 2002, nr 1, s. 97–110; P. Chomik, *Magnateria i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec kultu ikon Matki Bożej w wiekach XVI–XVIII*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, z. 19, 2003.

⁶ H. Lulewicz, *Elita polityczno-społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku*, Warszawa 1984 (maszynopis pracy doktorskiej w IH UW).

⁷ L. Korczak, *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998.

jednak od woli władcy⁸. W okresie rządów tegoż władcy i jego następców rola ściślej rady panów wciąż wzrastała, niekiedy faktycznie decydowali oni o całości życia publicznego Litwy, a postępująca koncentracja władzy i urzędów (zazwyczaj owi panowie sprawowali po kilka najwyższych urzędów ministerialnych i ziemskich) oraz szczodroliwość władców sprzyjała też budowaniu przez nich latyfundiów, co dodatkowo powiększało dystans między nimi a resztą społeczeństwa „szlacheckiego”.

Ilustracją owego zjawiska niech będą dane z szesnastowiecznych popisów wojskowych szlachty-bojarów litewskich, na których posiadacze ziemscy zobowiązani byli do stawienia pocztów proporcjonalnych do posiadanego majątku. I tak w 1528 r. najbogatsi z panów – Kieżgajłowie – wystawili 768 koni, co odpowiadało majątkowi liczącemu 12288 dymów poddańczych; drudzy w kolejności Radziwiłłowie stawili niemal tyle samo (760 koni), a więc ich majątek liczył 12160 dymów; trzeci, Olbracht Gasztołd, stawił tylko 466 koni, czyli miał majątek liczący jedynie 7456 dymów. Zdecydowanie dużo biedniejsi, co odzwierciedlało też ich pozycję w radzie i realne wpływy w państwie, byli Chodkiewiczowie (201 koni = 3216 dymów) czy Sapiehowie (153 konie = 2448 dymów). Spośród kniaziów na czele najzamożniejszych stał Jurij Olekowicz Słucki (Giedyminowicz), który stawił 433 koni (= 6928 dymów), a za nim Konstanty Ostrogski (Rurykowicz) z 426 końmi (= 6816 dymów)⁹.

Jak widać przepaść majątkowa istniała już między samymi członkami rady panów, a co dopiero między tymiż a zwykłymi bojarami, którzy na popis stawili się osobiście i to nie zawsze na koniu i z bronią! Jeszcze większą koncentrację dóbr w rękach kilku rodzin widać w świetle wykazu popisowego z 1567 r., gdy to jedynie 19 członków rady panów, 6 urzędników ziemskich, 4 kniaziów i 6 „paniąt” wystawiło poczty liczące 50 i więcej koni, a z tego 8 najbogatszych osób (0,08% ogółu) wystawiło aż 17,3% wszystkich koni, przy czym byli to tyl-

⁸ J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, XLVIII, 1983, z. 1–2, s. 31–76.

⁹ *Перпис войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1*, oprac. А.И. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1*, par. A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius 2006; H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie z roku 1528*. Do druku przygotowali A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1998; В.С. Менжинский, *Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском. (По материалам Перписи войска 1528 г.)*, „История СССР”, 1987, nr 3, s. 164–178; J. Ochmański, *Historia Litwy*, wyd. 2, Wrocław 1982, s. 106; K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundiów do połowy XVI wieku*, Poznań 1982, s. 139; A. Tarulis, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos karo prievolių (1528 m.) sarašo patikimumas statistikai*, „Ekonomika (Ekonomistų Draugijos Žurnalas)”, t. II, Kaunas 1936, s. 122–132.

ko dwaj Radziwiłłowie – Mikołaj Krzysztof Radziwiłł zw. Sierotką (539 koni = 10780 dymów) i Mikołaj „Rudy” (400 koni = 8000 dymów), dwoje Kiszaków (Anna z Radziwiłłów, 407 koni = 8140 dymów) i Mikołaj (400 koni = 8000 dymów), trzech Chodkiewiczów (Jan Hieronimowicz 360 koni = 7200 dymów, Hrehory 327 koni = 6540 dymów i Jerzy 180 koni = 3600 dymów) oraz Jerzy Olelkowicz Słucki (478 koni = 9560 dymów). Zauważmy, iż najbogatszy wówczas z Sapienhów (Paweł, wojewoda nowogródzki) stawił 120 koni (2400 dymów), a Iwan, ojciec za pół wieku litewskiego potentata Lwa, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego, nie mieścił się nawet w pierwszej setce najbogatszych¹⁰. Zapewne w pewnym sensie może to tłumaczyć, dlaczego wnuk wspomnianego „Rudego”, Krzysztof II Radziwiłł, nie mógł przestawić się mentalnie na traktowanie owego Lwa Sapienhę na równi z sobą, a zawsze uważał go jedynie za sługę radziwiłłowskiego¹¹.

Reformy Zygmunta Augusta ostatecznie pozbawiły panów i kniaziów specjalnego statusu prawnego w państwie, zrównały formalnie cały stan uprzywilejowany niezależnie od majątku, sprawowanych urzędów, chrześcijańskiego wyznania; ale nie pozbawiły ich bodaj najważniejszego – majątków, nie zawsze zresztą trzymany zgodnie z prawem. Litwę ominęła bowiem egzekucja dóbr, więc najpotężniejsze rodziny sprzed unii lubelskiej pozostały nimi i w następnych latach. Co więcej, badania Henryka Lulewicza dowiodły, iż przynajmniej do połowy XVII w. trwała pamięć i podświadoma akceptacja społeczna dla wciąż innego traktowania dawnych „panów”, zaś może w mniejszym zakresie „kniaziów”, zwłaszcza tych zupełnie zdeklasowanych (Giedroyciowie, Świrscy, Glińscy)¹². Wyraźnie widać to było w utrzymywaniu się tytułatury w różnych aktach prawnych, adresach manifestów, uchwałach sejmikowych, pismach kancelaryj-

¹⁰ *Русская историческая библиотека*, t. 33: *Литовская метрика отъдль первый. Часть третья: Книги Публичных Дѣл. Переписи войска Литовскаго*, Петроград 1915, s. 431–1378; H. Łowmiański, *Popisy wojska wielkiego Księstwa litewskiego w XVI jako źródło do dziejów zaludnienia*, w: *Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 425–435.

¹¹ *Archiwum domu Radziwiłłów. Listy Mikołaja Krzysztofa Sierotki, Jana Zamoyskiego, Lwa Sapienhę*, Wyd. A. Sokołowski, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VIII, Kraków 1885; *Archiwum domu Sapienhów wydane staraniem rodziny*, t. 1, *Listy z lat 1575–1606*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1892; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, *passim*; A. Czwołek, *Lew Sapienhę i Krzysztof Radziwiłł młodszy. Dzieje trudnej przyjaźni*, w: *Sapienhowie epoki Kodnia i Krasicyzna*, red. K. Stępnik, Lublin 2007, s. 43–64; tenże, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapienhę, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012, *passim*; H. Wisner, *Kilka uwag o stronictwie wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, „Zapiski Historyczne”, T. 62: 1997, z. 4, s. 29–43.

¹² H. Lulewicz, *Elita polityczno-społeczna...*, s. 21–23.

nych, w których używano jeszcze w I. połowie XVII w. sformułowań typu: „Князем, паном, воеводам, каштеляном, маршалком, старостом, державцом, княгиням, паням, вдовам, врадником земским и дворным”¹³, „Wielebnym w Bogu, Jaśnie Oświeconym, Wielmożnym kniaziom, panom, wojewodom, kasztelanom”¹⁴, „Му, рады duchowne i świeckie, książęta, panowie, urzędnicy ziemscy i grodscy”¹⁵, etc. Co więcej, nawet w III Statucie Litewskim z 1588 r. termin „panowie rada” występuje często, a przecież dawno już instytucja ta nie istniała!¹⁶ To rodziny o korzeniach „pańskich” i kniaziowskich (głównie jednak dynastycznego pochodzenia – Giedyminowiczowie i Rurykowiczowie) stanowiły w wiekach XVI–XVIII wierzchołek drabiny społecznej, górną część elity polityczno-społecznej Wielkiego Księstwa, w zasadzie niedostępną dla innych, na co wpływ miały przede wszystkim inny punkt startu pod względem zamożności, urzędnicze tradycje, rodzinne powiązania i zaplecze społeczne¹⁷. To oni stanowili ową nieokreśloną prawnie, trudną do zdefiniowania „magnaterię”, choć przecież ówczesni dobrze orientowali się w rozróżnianiu magnatów od innych „wielmożnych” i „urodzonych”. Co więcej, Litwa wchodziła w związek z Koroną z nieznaną jednak tu tradycją hegemonii pewnych rodzin w życiu politycznym. Owa zaś dominacja w państwie wiązała się z posiadaniem majątkiem i pełnionymi urzędami. To one stanowiły filary potęgi tych rodzin, które niemal zawsze toczyły ze sobą boje o przodownictwo, choć niekiedy taktycznie ze sobą współpracowały, co zresztą nie było raczej korzystne dla władcy¹⁸. Tak naprawdę więc

¹³ Uniwersał Stefana Batorego, Warszawa 1 II 1585, *Беларуські аpxiў*, t. I, Менск 1927, s. 35, nr 6.

¹⁴ Uniwersał Zygmunta III, 4 III 1589, B PAU/PAN, rkps 6174.

¹⁵ *Laudum szlachty powiatu wileńskiego z 3 VI 1632*, AGAD, AR, dz. II, nr 1046.

¹⁶ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, red. І.П. Шамякін і др., Мінск 1989.

¹⁷ H. Lulewicz, *Elita polityczno-społeczna...*

¹⁸ T. Kempa, *Rywalizacja Radziwiłłów i Chodkiewiczów o pierwsze miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 60. i 70. XVI wieku*, w: *History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference Poznań 17–19 September 1998*, ed. by G. Błaszczuk, M. Hasiuk, Poznań 2000, s. 195–220; H. Lulewicz, *Przegrany faworyt. Polityczna pozycja marszałka ziemskiego i starosty zmużskiego Jana Chodkiewicza po roku 1572*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku. Materiały konferencji naukowej w dniach 15–17 listopada 2004 na Wawelu*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 181–190; tenże, *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. III, *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury*, 1989, s. 201–215; A. Rachuba, *Палітычныя групы ў ВКЛ (1569–1732)*, „Спадчына”, nr 5–6/2002 (150), s. 32–46; tenże, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 217–229.

to jedynie owe walczące o hegemonię rodziny zasługiwały na miano magnackich, właściwej elity polityczno-społecznej, choć i ich pozycja (z wyjątkiem jednej – Radziwiłłów) podlegała okresowym wzlotom i upadkom.

W okresie od 1569 do 1795 r. hegemonię na Litwie sprawowali więc lub o nią walczyli Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Sapiehowie (linii różańskiej), Pacowie, Ogińscy, Wiśniowiecy, Czartoryscy, może jeszcze chwilowo Pocijowie i Massalscy. A to przecież czołowe rodziny „pańskie” i kniaziowskie. Istotną politycznie, społecznie, gospodarczo i kulturalnie pozycję zajmowały jeszcze okresowo rodziny Wołłowiczów, Hlebowiczów, Tyszkiewiczów, Kiszaków (wszystkie „pańskie”) i Sanguszków (kniaziowie). Wystarczy porównać, kto sprawował najważniejsze urzędy litewskie. I tak w latach 1569–1795 wojewodami wileńskimi byli: Radziwiłłowie (9), Sapiehowie (3), Chodkiewiczowie, Ogińscy i Wiśniowiecy (po 2), Pac, Tyszkiewicz, Hlebowicz i Pocij, zaś kasztelanami: Radziwiłłowie (8), Chodkiewiczowie (5), Pacowie (3), Sapiehowie, Wiśniowiecy i Czartoryscy (po 2), Ogiński, Hlebowicz, Pocij, Wołłowicz, Kiszka, Talwosz, Zawisza, Kotowicz, Denhoff i Słuszka¹⁹. Hetmanami w tym okresie byli: wielkimi – Radziwiłłowie i Sapiehowie (po 4), Chodkiewiczowie i Ogińscy (po 2), Kiszka, Pac, Wiśniowiecki (ale 2 razy ten sam), Pocij, Massalski i Kossakowski; polnymi zaś – Radziwiłłowie (5), Sapiehowie i Ogińscy (po 2), Sanguszko, Chodkiewicz, Kiszka, Pac, Wiśniowiecki (znowu dwa razy ten sam), Gosiewski, Wołłowicz, Słuszka, Pocij, Kryszpin Kirszensztejn, Denhoff, Massalski, Sosnowski, Kossakowski, Tyszkiewicz i Zabięłło. Kanclerzami byli: Radziwiłłowie (4), Sapiehowie (3), Wołłowicz, Pac, Ogiński, Wiśniowiecki, Czartoryski, Chreptowicz; podkanclerzami zaś: Radziwiłłowie (5), Sapiehowie (4), Wołłowiczowie (3), Pacowie i Czartoryscy (po 2), Woyna, Tryzna, Naruszewicz, Szczuka, Przedziecki, Chreptowicz i Plater. Z kolei marszałkami wielkimi byli: Radziwiłłowie (5), Sanguszkowie (3), Wiesiołowscy i Sapiehowie (po 2), Chodkiewicz, Dorohostajski, Zawisza, Połubiński, Dolski, Wiśniowiecki, Wołłowicz, Ogiński, Gurowski, Potocki i Tyszkiewicz, zaś marszałkami nadwornymi: Radziwiłłowie (4), Sanguszkowie (4), Sapiehowie (3), Wiesiołowscy, Zawiszowie i Mniszchowie (po 2), Talwosz, Dorohostajski, Lacki, Słuszka, Dolski, Wiśniowiecki, Pac, Ogiński, Plater, Scipio del Campo, Gurowski, Potocki, Tyszkiewicz, Sołtan i Giełgud. Wreszcie podskarbimi wielkimi (nadwornymi się tu nie liczyli) byli: Naruszewiczowie, Tyszkiewiczowie, Wołłowiczowie, Tryznowie i Poniatowscy (po 2), Woyna,

¹⁹ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. I, Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, Warszawa 2004, s. 109–114, 194–198.

Hlebowicz, Chalecki, Zawisza, Pac, Kiszka, Gosiewski, Kryszpin Kirszensztejn, Sapieha, Pocię, Czartoryski, Kocięł, Sołłohub, Brzostowski i Ogiński (zastanawiające i symptomatyczne, że nie było tu Radziwiłła!)²⁰.

Jak z tej wyliczanki wyraźnie widać, najliczniej reprezentowani wśród świeckiej elity urzędniczej byli Radziwiłłowie, a w pewnym odstępnie od nich szli Sapiehowie, Chodkiewiczowie, Wołłowiczowie, Pacowie, Ogińscy, Wiśniowieccy, Sanguszkowie i Czartoryscy. Pojedyncze przypadki to „wyskoki”, jednostkowe kariery oparte o wierną służbę królowi albo (i) sprzyjające układy oraz wybitne uzdolnienia i zgromadzony majątek. Takie jednostkowe kariery były dziełem Talwosza, Kotowicza, Połubińskiego, Dolskiego, Szczuki, Denhoffa, Sołtana, Przeddzieckiego, Potockiego, Sosnowskiego etc. Niektórzy z nich zresztą (np. Talwosz, Dolski, Sołtan, Potocki, Kossakowski, Zabiełło) pochodzili ze starych, utytułowanych (urzędami lub z urodzenia) rodzin. W sumie jednak owa elita tak naprawdę liczyła wszystkiego kilkanaście rodzin, a ich przynależność do niej nie była stała. Chodkiewiczowie, Wiesiołowsy, Dorohostajscy, Hołowczyńscy, Tryznowie, Kiszkwie, Naruszewiczowie i Hlebowiczowie bowiem w zasadzie znikają z elity w połowie XVII w., Czartoryscy, Massalscy, Mniszchowie, Sanguszkowie, Platerowie wchodzą do niej (na Litwie!) dopiero w XVIII w., podobnie Wiśniowieccy, którzy przemkną w ciągu jednego, ostatniego już, pokolenia (bracia Janusz i Michał), Tyszkiewiczowie mieli wzloty (XVI, 1. połowa XVII i 2. połowa XVIII w.) i upadki (2. połowa XVII i 1. połowa XVIII w.). Należy jednak zauważyć, że magnackość można przypisać też rodzinom, które nie zostały tu wymienione, gdyż urzędami związani byli z innymi niż Wilno ziemiami, nie pełnili też centralnych urzędów, a co najwyżej dygnitarskie. Takimi byli np. Tyzenhauzowie, Ciechanowieccy, Sieniawscy (rodzina koronna!), Zenowiczowie.

Prócz litewsko-ruskich rodzin pochodzenia pańskiego i kniaziewskiego ową elitę polityczno-społeczną w pewnej mierze, głównie dopiero w drugiej połowie XVII i w XVIII w., tworzą migranci z Korony Polskiej (Brzostowsy, Gosiewscy, Rajecy, Sieniawscy, Jabłonowsy, Potoccy), ale bodaj też żadna z nich nie osiągnęła statusu magnackiego. Chyba iż jako rodzinę koronną potraktujemy Czartoryskich, bo ci aż do końca XVII w. nie funkcjonowali w Wielkim Księstwie. W interesującym mnie okresie nowożytnym już za „Litwinów” z pewnością zaś

²⁰ *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. XI, Kórnik 1994. Mając to na uwadze należy czytać ważny tekst A. Filipczak-Kocur, *Rola podskarbiostwa w karierze magnackiej (od schyłku XVI w. do końca panowania Jana III Sobieskiego)*, w: *Władza i prestiż...*, s. 369–380.

uchodzili w pełni „magnaccy” Kiszkwowie i ich ubożsi współrodowcy Ciechanowieccy, gdyż przenieśli się z Mazowsza na Litwę już w XV w.²¹

Kto jednak zasługiwał w nim na miano magnata? Brak badań nad stanem posiadania elity polityczno-społecznej w Wielkim Księstwie skazuje nas na informacje cząstkowe i niekiedy „intuicyjne” oceny, oparte jednak na źródłach i literaturze. Głównie odnosi się to do rodzin, a niekiedy też do poszczególnych osób. Należy sobie zdawać sprawę, iż nie zawsze wszystkie gałęzie danej rodziny i nie wszyscy jej przedstawiciele, nawet gdy uważamy rodzinę za „magnacką”, taką pozycję rzeczywiście miały. I tak np. nie ulega wątpliwości, iż magnatami byli w XVI–XVIII w. Radziwiłłowie, o czym świadczyły ich majątki i sprawowane urzędy, rola mecenasów kultury, aktywność i znaczenie polityczne²². Wśród Radziwiłłów były jednak też osoby nie sprawujące żadnych urzęd-

²¹ *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa (XIV–XXI wiek)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, Warszawa 2013.

²² Ta wyjątkowa pod każdym względem rodzina, nie mająca bodaj odpowiednika w Rzeczypospolitej i niewiele konkurentów w Europie (nie licząc rodzin panujących), doczekała się już bardzo bogatej bibliografii, że wymienię jedynie najważniejsze pozycje: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII w.* (Fasciculi Historici Novi, t. IX), red. U. Augustyniak, Warszawa 2009; M. Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2010; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, [Z.] 33: Historia nowożytna, 1989, s. 29–58; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; też, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Semper 2004; *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały z międzynarodowej sesji Olsztyn 6–7 października 1994 r.*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 1995; K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, Warszawa 1928; E. Dubas-Urwanowicz, *Dwaj ostatni Jagiellonowie i Radziwiłłowie. Między współpracą a opozycją, w: Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 135–148; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008; S. Górzyński, *Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. VII, 1997, s. 19–26; R. Jankowski, *Burzliwe losy archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. XI, 2000, s. 35–68; M. Jarczykowa, *Książki i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995; też, *Kultura epistolarna w kręgu Radziwiłłów birzańskich w XVII wieku*, Kielce 1998; W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000; M. Kosman, *Przy dworze i w opozycji. Próba spojrzenia na ród Radziwiłłów w XV–XVIII wieku*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku. Materiały konferencji naukowej w dniach 15–17 listopada 2004 na Wawelu*, red. M. Markiewicz i R. Skowron, Kraków 2006, s. 119–132; M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Poznań 1985; *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, Warszawa–Łódź 1989; *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996; *Ra-*

dów, niemal nie funkcjonujące w polityce, kulturze etc. Czy więc magnatami byli tacy Radziwiłłowie jak Jan Władysław (1620–1662), Dominik (1747–1803) i jego brat Jakub (1748–1808)? Czy można mówić, iż magnatami byli Sapiehowie, jeśli nie uwzględnimy czasu, gałęzi, a nawet poszczególnych osób? Przecież np. nawet jeden z najpotężniejszy z nich, Paweł Jan, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, zaczynał jako zwykły biedak – niemal bez dóbr i bez wykształcenia, a z pewnością magnatami nie byli też jego ojciec, dziad i rodzeństwo²³. Takich jak oni było zaś w XVI i XVII w. wielu Sapiehów, początkowo głównie z tzw. linii czerejskiej, potem głównie z linii tzw. kodeńskiej. Niemniej można przyjąć, iż od Lwa Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego, linia czerejska tej rodziny do upadku Rzeczypospolitej należała do warstwy magnackiej²⁴. Linia kodeńska zaś, jeszcze w XVI w. zdecydowanie zamożniejsza od czerejskiej,

dziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne, red. K. Stępnik, Lublin 2003; R. Raugauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002; K. Stojek-Sawicka, *Mecenat artystyczny Radziwiłłów nieświeskich nad sztuką sakralną w XVIII wieku*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2, *Polityka i ekonomia – Społeczeństwo i wojsko – Religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Węreda, Siedlce 2009, s. 307–333; też, *Wkład Radziwiłłów nieświeskich w rozwój nauki i piśmiennictwa – przyczynek do badań nad rolą i znaczeniem kulturowym dworów magnackich w XVIII wieku*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 441–451; T. Wasilewski, *Pochodzenie rodu Radziwiłłów-Ościków*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. VII, 1997, s. 11–17; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000; tenże, *Młodzieńcze peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów po Europie (schyłek XVI – początek XVII w.)*, „Zapiski Historyczne”, t. LV, z. 1, s. 24–42; J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2° v^o Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, w: *Władza i prestiż...*, s. 381–392.

²³ A. Rachuba, *Paweł Jan Sapieha (1610–1665) – niebywała kariera z przypadku czy przemyślana kalkulacja?*, w: *Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, t. V, *Społeczeństwo a elity*, Warszawa 2018, s. 157–165.

²⁴ *Dom Sapieżyński*, red. E. Sapieha, Warszawa 1995; *Sapiehowie e poki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnik, Lublin 2007; A. Rachuba, *Dzieje rodziny Sapiehów/The History of the Sapieha Family*, w: *Sapiehowie. Kolekcjonerzy i mecenasi. Katalog wystawy 4 października – 31 grudnia 2011*, Kraków 2011, s. 15–35 (tekst dwujęzyczny); tenże, *Fakcja Lwa Sapiehy – zarys problematyki*, w: *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok i J. Maron, Toruń 2006, s. 503–511; tenże, *Hegemonia...*, s. 217–229; P.P. Romaniuk, *Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiehów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII w.*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014, s. 29–37; M. Sawicki, *Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655*, Opole 2010; Kryžiai yra dorybės ženklas, o strėlė – pergals... *Sapiegos – valstybininkai, meno mecenatai ir kolekcininkai*, Vilnius 2012; Ілеў Сапера (1557–1633 гг. і яго час; зборнік навуковых артыкулаў, рэд. кал. С.В. Марозава (і інш.), Гродна 2007.

wróciła do magnackiego grona dopiero w w. XVIII i to głównie dzięki majątkom w Koronie²⁵.

Magnatami do śmierci Jana Karola w 1621 r. byli Chodkiewiczowie, a potem może jeszcze w pewnym stopniu Krzysztof (wojewoda wileński + 1652) i Jan Kazimierz (kasztelan wileński + 1660). Wrócił w te szeregi potem dopiero Adam Tadeusz (1711–1745, wojewoda brzeski) i jego syn Jan Mikołaj.

Magnacki status bez wątpienia mieli Kiszkwie aż do wymarcia w 1654 r., choć nigdy nie osiągnęli znaczenia politycznego proporcjonalnego do posiadanego majątku. Paradoksalnie najwięcej znaczyli wówczas, gdy byli na progu bankructwa²⁶!

Okresowo magnacką pozycję mieli Pacowie, acz w gruncie rzeczy odnosiło się to jedynie do czasów końca XVI w. (Jan, wojewoda miński) i 1. połowy XVII w. (Piotr i Stefan) i okresu hegemonii (1666–1682), który nie przyniósł jednak ugruntowania owej pozycji pod względem majątkowym²⁷.

Bez wątpienia magnackość wiązała się z w 2. połowie XVI i 1. połowie XVII w. z Tyszkiewiczami na Łohojsku i Skuminami, acz zdecydowanie była ona „drugiej kategorii” i też krótkotrwała²⁸.

Magnatem „pełną gębą” był Jerzy Karol Hlebowicz, w czym pomogła mu nie tylko własna aktywność publiczna, ale i świetny ożenek z Katarzyną Radziwiłłówną²⁹. Nie zostawiwszy jednak męskiego potomka fortunę przekazał dwóm córkom. Jedną z nich była Marcybella, która wyszedłszy za Marcjana Aleksandra Ogińskiego, ostatecznie kanclerza wielkiego, pomogła mu wydatnie majątkowo w osiągnięciu magnackiej pozycji, pomnażając odziedziczony przez męża majątek rodzinny³⁰. Choć Marcjan nie pozostawił potomstwa, to magnacką fortunę w części odziedziczyli jego krewni po mieczu i kądzieli – Ogińscy i Pocię-

²⁵ A. Tłomacki, *Sapiehowie. Linia kodeńska*, Warszawa 1996; A. Rachuba, *Dobra sapieżyńskie (linii kodeńskiej) – XV–XVII wiek*, w: *Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2013, s. 31–52.

²⁶ N. Asadauskienė, *Kišky giminė LDK XV–XVII a. genealoginis tyrimas*, Vilnius 2003; J. Zawadzki, *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszków herbu Dąbrowa do połowy XVII wieku*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, XIII/1(25) 2006, s. 95–115; tenże, *Stanisław Kiszka, wojewodzie witebski. Losy głuchoniemego magnata*, w: *Świat pogranicza*, Warszawa 2003, s. 121–136.

²⁷ J. Wolff, *Pacowie. Materjały historyczno-genealogiczne*, Petersburg 1885.

²⁸ H. Lulewicz, *Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewiczze) – cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku)*, w: *Władza i prestiż...*, s. 305–330.

²⁹ W. Czaplński, *Hlebowicz Jerzy Karol*, PSB, t. IX, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 543–544.

³⁰ A. Rachuba, *Ogiński Marcjan Aleksander*, PSB, t. XXIII, 1978, s. 618–620.

nowie, a ci pierwsi, przeżywając wzloty i upadki, utrzymali w zasadzie pozycję magnacką aż do upadku Rzeczypospolitej³¹.

Przykładami jednostkowych karier magnackich byli kniaziowie Aleksander Hilary Połubiński i Jana Karol Dolski, którzy dzięki służbie wojskowej, związkom z dworem królewskim, korzystnym działaniom gospodarczym, umiejętnemu „ustawianiu się” w polityce osiągnęli nie tylko najwyższe urzędy senatorskie (marszałków wielkich), ale też zbudowali magnackie fortuny (Połubiński miał ok. 6000 dymów własnych i 3000 królewskich; Dolski ok. 3000 dymów), które nie stały się jednak podłożem dalszych sukcesów rodzin, gdyż obie one wkrótce wymarły, a zgromadzone latyfundia posłużyły wzmocnieniu ekonomicznemu Radziwiłłów, Sapiechów i Wiśniowieckich³². Ci ostatni na Litwę wrócili jako spadkobiercy wspomnianego Dolskiego, a ich pozycję czołowej tu (w l. 1700–1744) siły politycznej umożliwiło stanięcie na czele ruchu szlacheckiego skierowanego przeciw hegemonii Sapiechów³³. Wspólnie kilka tysięcy dymów mieli do dyspozycji bracia Józef (2500 dymów) i Dominik (ponad 1000 dymów) Słuszkowie, pierwszy jako jeden z najwierniejszych stronników Jana III, drugi jako taki w służbie Sapiechów. Obaj zeszedli jednak z tego świata bezpotomnie³⁴.

Magnacką fortunę stworzył również, bazując na majątku ojczystym i po Marcjanie Ogińskim, odrażający w swych poczynaniach Ludwik Konstancy Po-

³¹ T. Kempa, *Kariery przedstawicieli prawosławnych rodów Ogińskich i Stetkiewiczów w XVII wieku – podobieństwa i różnice awansu społecznego, ekonomicznego i politycznego*, w: *Władza i prestiż...*, s. 345–368; zob. biografie Ogińskich w PSB, t. XXIII.

³² NGABM, fond 1728, inw. I, nr I, s. 137–138; K. Bobiatyński, *Działalność wojskowa Aleksandra Hilarego Połubińskiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1655*, „Materiały do Historii Wojskowości”, t. II, Pułtusk 2004, s. 75–92; A.A. Majewski, *Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679). Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2014; *Ostatnia z Dolskich. Podanie familijne*, wyd. A. Przędziecki, „Atheuneum”, t. 5: 1842, s. 128–155; J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 50–51; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

³³ I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007; Z. Anusik, *O księżętach Wiśniowieckich i czasach w których żyli. Suplement do monografii rodu*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. VIII, 2009, nr 2; A. Rachuba, *Michał Serwacy Korybut Wiśniowiecki*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 220–235; G. Sliessoriūnas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m.*, Vilnius 2000; tenże, *Walka stronnictw w przededniu i podczas wojny domowej na Litwie XVII/XVIII wieku*, w: *Władza i prestiż...*, s. 231–242.

³⁴ A. Rachuba, *Słuszka Dominik Michał*, PSB, t. XXXIX, 1999, s. 140–144; tenże, *Słuszka Józef Bogusław*, tamże, s. 144–151; tenże, *Józef Bogusław Słuszka*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy...*, s. 209–219; Cz. Sadkowska, *Genealogia rodu Słuszków i ich archiwum (Szkielet genealogiczno-archiwalny)*, „Archeion”, LII, 1969, s. 57–81.

ciej. Ale on także nie zostawił męskiego potomka i Pocijowie jego pozycji nie utrzymali³⁵.

W XVIII w. na Litwie do największego, obok Radziwiłłów, znaczenia doszli Czartoryscy, których majątki znajdowały się tak w Koronie, jak i na Litwie. Ale nawet same dobra litewskie dawały tej rodzinie pozycję czołowych magnatów, z powodzeniem rywalizujących o hegemonię z Nieświeżem³⁶. W tymże wieku do grona magnatów dołączyli też kniaziowie Sanguszkowie i Massalscy oraz pochodzący z Inflant Platerowie.

Jeżeli podstawą „magnackości” był majątek, to jaki musiał on być? Wydaje się, iż magnat musiał dysponować co najmniej majątkiem liczącym między 2000 a 3000 dymów. Zauważmy, iż w połowie XVII w. najbogatszy litewski magnat, podkanclerzy Kazimierz Leon Sapieha, miał majątek w granicach 20 000 dymów poddańczych, dalej szli z pewnością Radziwiłłowie – Bogusław z ok. 15 000 dymów, Janusz z ok. 14 000 dymów, Albrycht Stanisław i Aleksander Ludwik (ich majątki nie są znane, ale z pewnością liczyły po ponad 8000 dymów). Tymczasem ulubieniec króla Jana Kazimierza, wschodząca gwiazda faksji dworskiej na Litwie, Wincenty Gosiewski, mógł się pochwalić majątkiem ok. 2000 dymów³⁷.

Jeszcze więcej informacji mamy o sytuacji majątkowej w 1690 r. Najbogatszy magnat ówczesny, wojewoda wileński i hetman wielki Kazimierz Jan Sapieha, miał dobra liczące bez królewskich prawie 18 000 dymów (w rzeczywistości z pewnością ponad 21 000), a blisko do tego poziomu było Ludwice Karolinie z Radziwiłłów ks. neuburskiej (ok. 14 000 dymów, w rzeczywistości ponad 20 000), a przecież w latach 1695–1700 wspomniany Sapieha trzymał w swych rękach obie fortuny! Podkanclerzy Karol Stanisław Radziwiłł sporo już im ustępował zamożnością, bo dysponował zapewne ok. 9000 dymów i podobny był majątek podskarbiego wielkiego Benedykta Pawła Sapiehy. Zdecydowanie odstawali od tej grupki następni magnaci, jakby drugiej kategorii – marszałek nadworny Jak Karol Dolski z ok. 3000 dymami, marszałek wielki Stanisław

³⁵ A. Rachuba, *Ludwik Konstanty Pocij*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy...*, s. 255–264; C. Sadkowska, *Ludwik Konstanty Pocij, hetman wielki Księstwa Litewskiego i „Regestr” jego archiwum z roku 1720*, „Archeion”, t. 59, 1973, s. 67–86; A. Sowa, *Pocij Ludwik Konstanty*, PSB, t. XXVII, 1983, s. 38–47. Zob. także inne biogramy Pocijów z XVIII w.

³⁶ K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy. Walka stronnictw i programów politycznych przed upadkiem Rzeczypospolitej 1734–1763*, T. 1: 1734–1754, Kraków 1887; Z. Zielińska, *Walka „familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983; A. Мацук, *Бараньба магнацкіх прыносаў у ВКЛІ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010.

³⁷ AGAD, AR, dz. II, ks. 69/16, s. 72–86; H. Lulewicz, *Elita polityczno-społeczna...*; A. Rachuba, *Hegemonia...*, s. 219–220.

Kazimierz Radziwiłł posiadający 2500 dymów, a podobnymi majątkami dysponowali jeszcze kasztelan wileński i hetman polny Józef Bogusław Słuszka, kanclerz Dominik Mikołaj Radziwiłł i stolnik litewski Jerzy Stanisław Sapieha – dwaj ostatni to spadkobiercy Połubińskiego! Ok. 2000 dymów miały dobra kawalera maltańskiego Kazimierza Michała Paca i wojewody nowogródzkiego Stefana Tyzenhauza. Majątkiem powyżej 1000 dymów mogli szczycić się strażnik polny Krzysztof Vorbek Lettow, starosta żmudzki Piotr Michał Pac, referendarz i pisarz wielki Jan Władysław Brzostowski (który jednak jako administrator ekonomii szawelskiej miał jeszcze prawie 5000 dymów!) i starosta kowieński Mikołaj Andrzej Pac³⁸. Jak widać wymienionych 16 osób różniło się majątkowo znacznie, ale stanowili oni niewątpliwie elitę majątkową Wielkiego Księstwa w końcu XVII w. Wyraźnie widać jednak, że u większości z nich bogactwo majątkowe nie powiązane było z zajmowaną pozycją polityczną w państwie. Tylko ci najbogatsi sprawowali najwyższe urzędy senatorskie, tylko oni mogli liczyć na potężne zastępy stronników wśród senatorów, szlachty w powiatach (w tym i ich „własnej” w dobrach) i nadworne milicje. Dysponowali więc nie tylko potęgą ekonomiczną ale i polityczną, a to powiązanie dawało im ową pozycję. Z pewnością owe bogactwo i elitarność (kilka nazwisk) wyróżniało magnaterię litewską od koronnej.

Bibliografia

- Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII w.* (Fasciculi Historici Novi, t. IX), red. U. Augustyniak, Warszawa 2009.
- Antoniewicz M., *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2010.
- Anusik Z., *O książętach Wiśniowieckich i czasach w których żyli. Suplement do monografii rodu*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. VIII, 2009, nr 2.
- Anusik Z., Stroynowski A., *Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, [Z.] 33: Historia nowożytna, 1989, s. 29–58.
- Asadauskienė N., *Kišky giminė LDK XV–XVII a. genealoginis tyrimas*, Vilnius 2003.
- Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.
- Augustyniak U., *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 109, 2002, nr 1, s. 97–110.

³⁸ Tamże, s. 223, 225; H. Lulewicz, *Elita polityczno-społeczna...*

- Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Semper 2004.
- Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały z międzynarodowej sesji Olsztyn 6–7 października 1994 r.*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresaławcew, Warszawa 1995.
- Bartoszewicz K., *Radziwiłłowie*, Warszawa 1928.
- Bobiatyński K., *Działalność wojskowa Aleksandra Hilarego Połubińskiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1655*, „Materiały do Historii Wojskowości”, t. II, Pułtusk 2004, s. 75–92.
- Chomik P., *Magnateria i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec kultu ikon Matki Bożej w wiekach XVI–XVIII*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, z. 19, 2003.
- Czamańska I., *Wiśniowiccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.
- Czapliński W., *Hlebowicz Jerzy Karol*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. IX, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 543–544.
- Czwołek A., *Lew Sapieha i Krzysztof Radziwiłł młodszy. Dzieje trudnej przyjaźni*, w: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnik, Lublin 2007, s. 43–64.
- Czwołek A., *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012.
- Dom Sapieżyński*, red. E. Sapieha, Warszawa 1995.
- Dubas-Urwanowicz E., *Dwaj ostatni Jagiellonowie i Radziwiłłowie. Między współpracą a opozycją*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 135–148.
- Dworzaczek W., *Uwagi o genezie magnaterii*, w: *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. W. Czapliński, A. Kersten, *Referaty XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu. Sympozjum 12*, Toruń 1974.
- Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa (XIV–XXI wiek)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, Warszawa 2013.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Filipczak-Kocur A., *Rola podskarbiostwa w karierze magnackiej (od schyłku XVI w. do końca panowania Jana III Sobieskiego)*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 369–380.
- Górzyński S., *Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. VII, 1997, s. 19–26.
- Jankowski R., *Burzliwe losy archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. XI, 2000, s. 35–68.
- Jarczykowa M., *Książki i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995.

- Jarczykowa M., *Kultura epistolarna w kręgu Radziwiłłów birżańskich w XVII wieku*, Kielce 1998.
- Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.
- Kempa T., *Kariery przedstawicieli prawosławnych rodów Ogińskich i Stetkiewiczów w XVII wieku – podobieństwa i różnice awansu społecznego, ekonomicznego i politycznego*; w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 345–368.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kempa T., *Rywalizacja Radziwiłłów i Chodkiewiczów o pierwsze miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 60. i 70. XVI wieku*, w: *History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference Poznań 17–19 September 1998*, ed. by G. Błaszczyk, M. Hasiuk, Poznań 2000, s. 195–220.
- Kersten A., *Les magnats – élite de la société nobiliaire*, „Acta Poloniae Historica”, t. XXXVI, 1977, s. 119–133.
- Kersten A., *Warstwa magnacka – kryterium przynależności*, w: *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. W. Czapliński, A. Kersten, Referaty XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu. Sympozjum 12, Toruń 1974.
- Korczak L., *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998.
- Kośman M., *Przy dworze i w opozycji. Próba spojrzenia na ród Radziwiłłów w XV–XVIII wieku*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku. Materiały konferencji naukowej w dniach 15–17 listopada 2004 na Wawelu*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 119–132.
- Kryžiai yra dorybės ženklas, o strėlė – pergales... *Sapiegos – valstybininkai, meno mecenatai ir kolekcininkai*, Vilnius 2012.
- Лей Санага (1557–1633 гг. і яго час; зборнік навуковых артыкулаў, рэд. кал. С.В. Марозава (і інш.), Гродна 2007.
- Litwin H., *Magnateria polska 1454–1648. Kształtowanie się stanu*, „Przegląd Historyczny”, t. 74, 1983, z. 3, s. 451–468.
- Lulewicz H., *Elita polityczno-społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku*, Warszawa 1984 (maszynopis pracy doktorskiej w IH UW).
- Lulewicz H., *Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewiczze) – cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku)*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 305–330.
- Lulewicz H., *Przeegrany faworyt. Polityczna pozycja marszałka ziemskiego i starosty żmudzkiego Jana Chodkiewicza po roku 1572*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku. Materiały konferencji naukowej w dniach 15–17 listopada 2004 na Wawelu*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 181–190.

- Lulewicz H., *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. III, *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kregu polityki i kultury*, 1989, s. 201–215.
- Łowmiański H., *Popisywojska wielkiego Księstwa litewskiego w XVI jako źródło do dziejów zaludnienia*, w: *Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 425–435.
- Łowmiański H., *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie z roku 1528*. Do druku przygotowali A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1998.
- Мацук А., *Барацьба магнацкіх групавы ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010.
- Majewski A.A., *Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679). Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2014.
- Malczewska M., *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Poznań 1985.
- Менжинский В.С., *Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском. (По материалам Переписи войска 1528 г.)*, „История СССР”, 1987, nr 3, s. 164–178.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, wyd. 2, Wrocław 1982.
- Opaliński E., *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981; tenże, *Rodziny wielkośenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III Wazy. Podstawy karier*, Warszawa 2007.
- Pietkiewicz K., *Kieżgałowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań 1982.
- Rachuba A., *Dobra sapieżyńskie (linii kodeńskiej) – XV–XVII wiek*, w: *Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok 2013, s. 31–52.
- Rachuba A., *Dzieje rodziny Sapiehów/The History of the Sapieha Family*, w: *Sapiehowie. Kolekcjonerzy i mecenas*. Katalog wystawy 4 października – 31 grudnia 2011, Kraków 2011, s. 15–35.
- Rachuba A., *Fakcja Lwa Sapiehy – zarys problematyki*, w: *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 503–511.
- Rachuba A., *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 217–229.
- Rachuba A., *Józef Bogusław Słuszka*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 209–219.
- Rachuba A., *Ludwik Konstanty Pociąg*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 255–264.
- Rachuba A., *Michał Serwacy Korybut Wiśniowiecki*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 220–235.
- Rachuba A., *Ogiński Marcjjan Aleksander*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXIII, 1978, s. 618–620.

- Rachuba A., *Палітычныя групы ў ВКЛ (1569–1732)*, „Спадчына”, nr 5–6/2002 (150), s. 32–46.
- Rachuba A., *Paweł Jan Sapieha (1610–1665) – niebywała kariera z przypadku czy przemyślana kalkulacja?*, w: *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, t. V, *Spółeczeństwo a elity*, Warszawa 2018, s. 157–165.
- Rachuba A., *Słuszka Dominik Michał*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIX, 1999, s. 140–144.
- Rachuba A., *Słuszka Józef Bogusław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIX, 1999, s. 144–151.
- Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996.
- Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003.
- Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, Warszawa–Łódź 1989.
- Ragauskienė R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002.
- Romaniuk P.P., *Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiechów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII w.*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014, s. 29–37.
- Sadkowska Cz., *Genealogia rodu Słuszków i ich archiwum (Szkieł genealogiczno-archiwalny)*, „Archeion”, LII, 1969, s. 57–81.
- Sadkowska Cz., *Ludwik Konstanty Pocię, hetman wielki Księstwa Litewskiego i „Regestr” jego archiwum z roku 1720*, „Archeion”, t. 59, 1973, s. 67–86.
- Sapiehowie epoki Kłodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnik, Lublin 2007.
- Sawicki M., *Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655*, Opole 2010.
- Sliesoriūnas G., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m.*, Vilnius 2000.
- Sliesoriūnas G., *Walka stronnictw w przededniu i podczas wojny domowej na Litwie XVII/XVIII wieku*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 231–242.
- Sowa A., *Pocię Ludwik Konstanty*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVII, 1983, s. 38–47.
- Stojek-Sawicka K., *Mecenat artystyczny Radziwiłłów nieświeskich nad sztuką sakralną w XVIII wieku*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2, *Polityka i ekonomia – Społeczeństwo i wojśko – Religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 307–333.
- Wkład Radziwiłłów nieświeskich w rozwój nauki i piśmiennictwa – przyczynek do badań nad rolą i znaczeniem kulturowym dworów magnackich w XVIII wieku*, w: *Stan badań nad wielo-*

- kulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Suchocki J., *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, XLVIII, 1983, z. 1–2, s. 31–76.
- Tarulis A., *Didžiosios Lietuvos Kuni gaikštijos karo prievolių (1528 m.) sarašo patikimumas statistikai*, „Ekonomika (Ekonomistų Draugijos Žurnalas)”, t. II, Kaunas 1936, s. 122–132.
- Tłomacki A., *Sapiehowie. Linia kodeńska*, Warszawa 1996.
- Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. XI, Kórnik 1994.
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. I, Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, Warszawa 2004.
- Waliszewski K., *Potoccy i Czartoryscy. Walka stronnictw i programów politycznych przed upadkiem Rzeczypospolitej 1734–1763*, T. I: 1734–1754, Kraków 1887.
- Wasilewski T., *Pochodzenie rodu Radziwiłłów-Ościków*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. VII, 1997, s. 11–17.
- Wisner H., *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000.
- Wisner H., *Kilka uwag o stronnictwie wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, „Zapiski Historyczne”, T. 62: 1997, z. 4, s. 29–43.
- Wisner H., *Młodzieńcze peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów po Europie (schyłek XVI – początek XVII w.)*, „Zapiski Historyczne”, t. LV, 1990, z. 1, s. 24–42.
- Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.
- Wolff J., *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne*, Petersburg 1885.
- Zawadzki J., *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2° v^o Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubás-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 381–392.
- Zawadzki J., *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiseków herbu Dąbrowa do połowy XVII wieku*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, XIII/1(25) 2006, s. 95–115.
- Zawadzki J., *Stanisław Kiszka, wojewodzie witebski. Losy głuchoniemego magnata*, w: *Świat pogranicza*, Warszawa 2003, s. 121–136.
- Zielińska Z., *Walka „familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.

Andrzej Rachuba

(Institute of History of the Polish Academy of Sciences)

Magnates – Lithuanian specificity

Summary

A purpose of my speech was to show that the issue of magnates in the Commonwealth with regard to the entire country is very complex, which can be exemplified by the Grand Duchy of Lithuania. Its socio-political structure, which was developing for several centuries, was clearly dominated by a few families of aristocratic origin (with the predominance of Lords, i.e. members of the Grand Dukes Advisory Council). In the 16th century, they completely dominated the political life of their state. The state structure was relatively persistent and affected the situation of Lithuania during the existence of a common state with the Polish Crown – the Commonwealth. These families (the Radziwiłł Chodkiewicz, Sapieha, Pac, Ogiński, Wiśniowiecki, Massalski and Czartoryski) were, at different times, fighting, sometimes ruthlessly, for dominance in Lithuania, subordinating the remaining families and actually ruling the country with the support of the royal court or in opposition to it. Except the Pac family, domination of these families was almost always based on the power of wealth (their estates embraced from a few to several tens of thousands of households) and taking the most important central offices. In principle, these families can be considered as magnate families. Except the Radziwiłł and Sapieha families of the so-called Czerejska (Różńska) line who were permanent players on the Lithuanian scene during the existence of the Commonwealth, other families mentioned above can be classified as magnates only at certain time intervals, when they gained importance as independent players who could significantly influence the policy of the country and the state. Even then, however, not all representatives of these families (this also applies to the Sapieha and, to a lesser extent, the Radziwiłł) were magnates because they did not have adequate property and influence and did not hold leading offices to actually influence the public life of the country and the Commonwealth by themselves or through their clients (members of factions, friends, and supporters). On the other hand, from time to time individuals that could accumulate huge estates and hold the highest offices stood out, so they certainly became magnates, but due to the lack of male offspring, they did not give rise to the magnate family. This was the case with, for example, Wincenty Gosiewski (died in 1662), Jerzy Karol Hlebowicz (died in 1669), Aleksander Hilary Połubiński (died in 1679), Jan Karol Dolski (died in 1695), and Józef Bogusław Słuszka (died in 1701). At the same time, even large property and senatorial honors did not guar-

antee the position of an independent political player on the Lithuanian scene. Hence, such persons (families) were somehow magnates of the second category, as they served Lithuanian leaders or the royal court. Therefore, Lithuanian magnates were distinguished primarily by wealth (real estate) and a mass of servants and political independence assuring real influence on public life.